

DIDAKTIK ASAR MOHIYATI VA MAZMUNI XUSUSIDA MULOHAZALAR

Zarnigor Abdiraupova,

*Toshkent viloyati Ohangaron shahar ixtisoslashtirilgan
maktab-internatining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi,
ToshDO'TAU mustaqil izlanuvchisi*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18451320>

Annotatsiya. Ushbu maqolada didaktik asarlarning turlari va mohiyati yoritildi. Didaktik asarlar boshqa turdagi asarlardan farqli va oxshash jihatlari, xususan, tarbiyaviy ahamiyati haqida to'xtalib o'tildi. Shuningdek, ba'zi pand-nasihat ruhida yozilgan asarlar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: didaktika, epik, lirika, drama, pand-nasihat, janr.

Аннотация. В данной статье освещаются виды и сущность дидактических произведений. Рассматриваются отличительные и сходные черты дидактических произведений по сравнению с другими типами литературных произведений, в частности их воспитательное значение. Также проанализированы некоторые произведения, написанные в духе назидания и наставления.

Ключевые слова: дидактика, эпос, лирика, драма, назидание, жанр.

Abstract. This article explores the types and essence of didactic works. The distinctive and similar features of didactic works in comparison with other types of literary works are discussed, with particular emphasis on their educational significance. In addition, several works written in a didactic and advisory spirit are analyzed.

Keywords: didactics, epic, lyric, drama, moral instruction, genre.

Kirish. XIX asr o'zbek adabiyoti siyosiy, fuqarolik, falsafiy, publitsistik, hazil-satirik, sevgi, didaktik va boshqa lirik qo'shiqlar hamda lirik-epik asarlariga boy edi. Turkiy yozma she'riyatini shu mazmundagi lirik qo'shiqlar bilan boyitgan klassik shoirlarimiz Yusuf Xos Hojib, Rabg'uziy, Alisher Navoiy ijodida didaktik she'rlar yetakchi o'rinni egallagan.

Qadim zamonlardan beri Aristotelning "Poetika" asari adabiy asarlarni tasvirlashdagi farqlarga asoslanib, ularni uchta asosiy turga: "Epik", "Lirika" va "Drama"ga ajratib o'rganishga qaratilgan. Keyinchalik bu yondashuv F. Gegelning "Estetika" asarida va V.G. Belinskiyning "She'riyatni turkumlarga va turlarga bo'lish" asarida nazariy tadqiqotlarining tamoyillariga muvofiq davom ettirildi [1:194]

"Didaktik she'riyat" (yunoncha so'z, nasihat beruvchi she'riyat) o'z mazmunida axloq va nasihatni ifodalovchi asardir".

Adabiyotlar sharhi. Har qanday xalq adabiyoti, o'z rivojlanishining u yoki bu bosqichida, didaktikaga tegmasdan o'tolmaydi. Bu, ayniqsa, Sharq adabiyotida kuchli edi. Didaktika Firdavsiy, Nizomiy, Navoiy, Sa'diy, Maxtumquli, Abay va Berdaq kabi buyuk mutafakkir va shoirlarning asarlarida keng o'rin egallagan. Albatta, o'zbek she'riyatining didaktik mazmunining tarixiy kelib chiqishi va janr xususiyatlarini aniqlash uchun adabiyotshunoslik lug'atlari va adabiy atamalardagi "didaktik adabiyot" va "didaktik she'riyat" tushunchalariga to'xtalib o'tish kerak. Didaktik adabiyot va didaktik she'riyat

Sharq va G'arb adabiyotida qadimdan muhim o'rin egallab keladi. Ular jamiyatning axloqiy, ma'naviy va tarbiyaviy ehtiyojlarini badiiy shaklda ifodalashga xizmat qiladi [4:45–47-b].

Tadqiqot metodologiyasi. Bu masalaga mahalliy va qarindosh xalqlarning adabiyotshunos olimlari ham katta ahamiyat berishadi. Masalan, rus adabiyotshunosligiga asos solgan buyuk tanqidchi V.G. Belinskiy didaktik asarlarning mohiyati quruq g'oyalardan emas, balki aniq hayot voqealaridan, odamlar hayotidan olinganligiga katta e'tibor qaratib, quyidagi fikrni bildirgan: "Ularning badiiy she'riyati va dunyoga yaqinligi shundaki, ular sovuq va sovuq ongdan emas, balki tirik va jonli yoshlikdan kelib chiqadi, ular uning barcha ranglarini she'riyatdan oladi, ular inson qalbiga mavhum g'oyalar bilan emas, balki obrazlar bilan kiradi" [6:62-b]. Didaktik adabiyot ibratli adabiyot ilmiy, falsafiy, axloqiy, diniy va boshqalar bilim va g'oyalarni badiiy shaklda taqdim etadi.

Natijalar. Didaktik adabiyot turli janrdagi asarlarni o'z ichiga oladi: didaktik epik, katta hajmdagi va kichik hajmdagi rivoyat asarlari (masal, metaforik ertak, qiyosiy o'xshashlik, aforizm), didaktik lirika (she'rlar, chuqur so'zlar, axloq, xatlar), didaktik drama (axloq, mo'jiza, maktab dramasi) va boshqalar. Didaktik adabiyot manbalari folklorda (maqollar, masallar, afsonalar, satirik xalq qo'shiqlari), shuningdek, diniy nasihatlar, nasihatlar va notiqlik san'atida topilgan [9:674–675].

Hindlarning qadimiy "Kalila va Dimna", arab yozuvchisi Ibn Hazmning X asrda sevgi haqidagi "Kabutarlar ipi" deb nomlangan risolasi, X-XV asrlar oralig'idagi fors-tojik adabiy klassiklarining didaktik asarlari: Nosir Xusravning "Ma'rifat kitobi", Umar Xayyomning "Chorrahalar", Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston", bizni xushmuomala bo'lishga undaydigan she'rlar va nasihatlar to'plami, Jaloliddin Rumiyning "Masnaviylari", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", XII asr ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning "Beslik" ("Xamsa") asarlari didaktik, falsafiy va axloqiy asarlardir [11:114-b].

O'zbek adabiyoti tarixiga bir qancha qimmatli hissa qo'shgan mashhur olim N.M.Mallayev XI asrning mashhur shoiri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarini didaktik asar deb ataydi. Shuningdek, XI asrning boshqa mualliflari tomonidan yozilgan "Siyosatnoma", "Qobusnoma" va boshqalar kabi pandnoma va nasihatnoma shaklidagi asarlar ham mavjud. Boshqa xalqlar adabiyotida ham bunday asarlar ko'p bo'lgan. Masalan, rus adabiyotida u "Pouchenie Vladimir Monomax" asari didaktik asar ekanligini yozadi. O'zbek olimlari X.Homidiy, Sh.Abdullayeva, S.Ibrohimov esa ilmiy va axloqiy tamoyillar, pedagogik g'oyalar va nasihatlarni she'riy shaklda, o'quvchining oson yod olishini hisobga olgan holda taqdim etadigan asarlarni "Didaktik she'riyat" deb atashadi. Masalan, Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig" dostoni va Alisher Navoiyning o'z davrining axloqiy, ta'limiy g'oyalarni she'riy shaklda taqdim etgan "Hayrat-ul abror" dostoni didaktik she'riyat namunalari [8:54-b].

Didaktika yuqorida keltirilgan nazariy adabiyotlarda “didaktik adabiyot” va “didaktik she’riyat” tushunchalari bir-birini to’ldiradi. Biroq, “didaktik adabiyot” tushunchasi kengroq ma’noga ega. U nasr, she’riyat va didaktik mazmunga ega dramatik asarlarni o‘z ichiga oladi. Didaktik adabiyot qaysi janrda yozilganidan qat’iy nazar, ularning mazmunidan bir xil g‘oyalar paydo bo‘ladi. Shu munosabat bilan Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarining janr xususiyatlarini o‘rgangan olim A. Habibullayevning nomzodlik dissertatsiyasidan quyidagi boy ma’lumotlarni olish mumkin: “Hozirgi Markaziy Osiyo, Eron va Afg‘oniston hududida” ijod qilgan xalqlar adabiyoti tarixida “didaktik adabiyot” tushunchasi didaktik she’rlar, farzandlarga nasihatlar, falsafiy va didaktik xarakterdagi asarlar, har xil nasihat va pand-nasihatlardan iborat g‘azal, allegoriya va ertaklar, maqollar va risolalar kabi asarlarni o‘z ichiga oladi.

Didaktik adabiyotlar qatoriga “Nasihatnoma” (maslahat kitobi), “Mavizatnoma” (diniy maslahatlar kitobi), “Vasiyatnoma” (vasiyatnomalar kitobi), “Pandnoma” (donolik maslahatlari kitobi), “Kitobxon adabi” (odob-axloq kitobi) deb nomlangan asarlar ham kiradi. Muallif Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarini “Pandnoma” janri deb ham ataydi [3:139-b]. Darhaqiqat, yirik davlatlarning paydo bo‘lishi, taxt uchun raqobat va kurash, urushlar, talonchilik, zulmkorlik harakatlari, tabiat unsurlari oldida ojizlik, ko‘pchilik odamlarning savodsizligi va ma’naviy zaifligi pandnoma janrining paydo bo‘lishi va rivojlanishiga olib keldi va uning usuli boshqa lirik janrlarga ham kirib bordi va ba’zi janrlar she’riyat va poeziya ijodida yetakchi bo‘ldi [10:3–4-b]. Shuning uchun o‘tmishdagi buyuk shoirlar o‘zlari yaratilgan davrning ijtimoiy va tarixiy masalalarini, shuningdek, xalqning axloqi va etikasi masalalarini ko‘rib chiqdilar. Ushbu muammolar natijasida u o‘zining didaktik asarlarini odob-axloq qoidalari asosida tayyorladi. Masalan, taniqli sharqshunos E.E. Bertels o‘zining “Nizomiy ham Fuzuliy” essesinde buyuk ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror” (Sirlar xazinasi) she’rini va’z (diniy nasihat) janriga kiritadi. Bu janr o‘z tabiatiga ko‘ra har qanday ijtimoiy vaziyatlarga mos keladi. [7:112–125-b].

Shunga ko‘ra, u X asrning o‘zida shakllangan boy adabiyotga kiritilgan bo‘lib, unda insonning axloqiy va axloqiy masalalari hamda xulq-atvor qoidalari tushuntirilgan va “O‘zbek adabiyoti tarixi” kitobining 1-jildida (Toshkent, 1977) “X-XII asrlar o‘zbek adabiyoti o‘zining tematik xilma-xilligi va janrlarga boyligi bilan e’tiborni tortadi” deb yozilgan. Bizgacha yetib kelgan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, X-XII asrlarda didaktik adabiyot ilg‘or ijtimoiy badiiy g‘oyalar rivojlanishida katta rol o‘ynagan. Sharqda didaktik adabiyot o‘zining eng yorqin ko‘rinishida X-XII asrlarga borib taqaladi, o‘sha paytda didaktik dostonlar keng rivojlangan. Sharqda feodalizmning dastlabki davrlaridan boshlab didaktikaga katta ahamiyat berilganligi seziladi. Yusuf Xos Hojib kabi shoirlar ijodidagi didaktika o‘z mohiyati jihatidan hozirgi turkiy an’analar bilan bog‘liq va ehtimol, bu janr dastlab ayrim hollarda feodal sharoitida rivojlanganligi ajablanarli emas”[8:54-b].

Darhaqiqat, “Ma’rifatnoma”ning qadimgi mualliflari o‘z kitoblarini nasihatnoma deb atashgan. Farididdin Attor “Pandnoma”da, Ahmad Yugnakiy “Xibbat ul-haqoyiq”da, Sa’diy Sheroziy esa “Bo’ston” va “Guliston”da o‘z asarlarining maqsadini nasihat, vasiyat va rabu deb ko‘rsatganlar. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” kitobining so‘zboshida ushbu asar falsafa janriga tegishli ekanligini tasdiqlovchi quyidagi satrlar keltirilgan: “Men do‘stlarimizni bularning barchasi haqida ogohlantirishni va iloji boricha ularni ishontirishni, jamiyatning har bir qatlami qanday ahvolda ekanligini va jamiyatning har bir qatlamining sharoiti qanday ekanligini ko‘rsatishni zarur deb topdim”[4:45–57-b]. Ular bilishlari kerak, chunki ular munosib odamlar bilan muloqot qilishlari va noloyiq odamlardan butunlay ajralib turishlari kerak

Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror” (Sirlar kitobi), Farididdin Attorning “Pandnoma”si va Sa’diy Sheroziyning “Bo’ston” va “Guliston” kabi o‘tmishdagi Sharq shoirlarining donolik va nasihat uslubida yozilgan didaktik asarlari turkman va qoraqalpoq adabiyotiga foydali ta’sir ko‘rsatdi, bu yerda she’riyat qadim zamonlardan beri kuchli rivojlangan. Natijada, turkman xalqining buyuk shoiri Mahtumqulining she’riyatida, shuningdek, qoraqalpoq shoirlari Kunxo‘ja, Ajiniyoz, Berdaq va Oteshning she’riyatida bir qator didaktik she’rlar yaratildi. Didaktik she’rlar kontekstida shoir (lirik qahramon roliga) shaxsni va umuman jamiyatni ma’naviy rivojlanish talablariga mos keladigan tamoyillarni, shuningdek, axloqiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega g‘oyalarni qabul qilishga undaydi. Masalan, Maxtumqulining “Ketuvchi bo‘lma” she’rida:

Yuring, sizga bir yaxshilik qilaman,

Mamlakatni tark etmang.

Qarz olganning qarzi qarzdir,

“Adabiy nazariya” kitobining II jildida adabiy janrlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida quyidagi fikrlar keltirilgan: Janrlar “harakati”dagi muhim qoidani ko‘rsatish kerak. Hayot ham ijtimoiy kurash ehtiyojlari har safar badiiy tafakkur oldida yangi vazifalarni qo‘yadi. Natijada, adabiyotda sodir bo‘layotgan jarayonlar adabiy janrlarning o‘rni va bir-biri bilan munosabatlarida ma’lum o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi: ba’zi janrlar yetakchi mavqeini yo‘qotadi, ba’zi janrlar sifat va ahamiyat jihatidan oshadi, ba’zi janrlar ikkinchisidan birinchi o‘rinlarga ko‘tariladi (9:261-b). Shunday qilib, qadim zamonlardan beri Sharq xalqlari adabiyotida didaktik janr ijtimoiy hodisalarni, inson hayoti sharoitlarini va ularning o‘zaro munosabatlarini, shuningdek, shaxsning axloqiy xarakterini, uning jamiyatdagi o‘rnini, odob va insoniylik fazilatlarini badiiy yoritishda yetakchi o‘rinni egallagan. Chunki didaktika janri boshqa badiiy adabiyot janrlaridan o‘zining g‘oyamavzusi va o‘ziga xos badiiy xususiyatlari bilan farq qiladi. Qoraqalpoq olimlari S.Axmetov, J.Yesenov va K.Jarimbetov “didaktik adabiyot”ning o‘ziga xos mafkuraviy va tematik xususiyatlarini quyidagicha baholaydilar: “Didaktik adabiyot”– bu donolik adabiyoti (yunoncha didacticos so‘zidan olingan bo‘lib, “ibratli” degan ma’noni anglatadi). Didaktik adabiyot asarlari nasihat, maslahat shaklida bo‘lib, ular mehnat

qilishga, insonparvar bo'lishga, axloqli bo'lishga, johillikdan xalos bo'lishga va bilim olishga, yomonlikdan qochishga va yaxshilik bilan do'st bo'lishga, halol bilan haromni farqlashga chaqiradi va undaydi" [4:45-57-b]

Yuqoridagi lug'atlar va adabiy atamalarning ilmiy tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, didaktik adabiyot va didaktik she'riyat Sharq xalqlari adabiyotida qadim zamonlardan beri keng qo'llanilgan. Ahmad Yassaviyning "Hikmatlar", Kaykovusning "Qobusnoma" va Imom al-Buxoriyning "Hadis" asarlari chinakam didaktik adabiyot namunalari sifatida keng e'tirof etiladi. Mualliflar o'zlarining didaktik g'oyalarini bu asarlarda ko'p narsani ko'rgan, yoshi ulg'aygan, hayotiy tajriba orttirgan va nasihat berish bosqichiga yetgan paytlarida yozganliklari aniq. Masalan, Xoja Ahmad Yassaviy o'zining "Hikmatlar" asaridagi nasihatlarni to'rt qatorli she'riy juftlik shaklida quyidagicha ta'riflaydi: *Agar dono bo'lsang, begonalarga g'amxo'rlik qil, odamlarga g'amxo'rlik qil, yetimlarga rahm qil, bo'yni yomon va yomon axloqsizlikdan uzoqlashtir, bo'yni saqla va meni daryo qilib tashla*". [2:42-b]. Kaykovus o'zining "Qobusnoma" asarida donolik so'zlarini nasrda keng taqdim etadi. *"Dunyoviy boylikdan kambag'al bo'lsangiz ham, donolikka boy bo'lishga harakat qiling, chunki dunyoviy boylikdan ko'ra donolikka boy bo'lish yaxshiroqdir: dunyoni donolik bilan qo'lga kiritish mumkin, ammo dunyoviy boylik bilan donolikka erishib bo'lmaydi"* [2:42-b].

Xulosa. Imom al-Buxoriy o'zining "Hadis" asarida ba'zi dono va nasihatli fikrlarni risola shaklida tushuntirgan: "Qalbingiz yumshoq va izlanishlaringiz samarali bo'lishini xohlaysizmi? Agar xohlasangiz, yetimlarga mehrling, peshonalaringiz tupurmang va ularni o'z ovqatingiz bilan oziqlantiring. Shunda qalbingiz iliq bo'ladi va izlanishlaringiz samarali bo'ladi" va hokazo. Odamlarni sodiq, insoniy va mehribon bo'lishga o'rgatadigan fikrlar bilan yoritgan donolarning dono fikrlari hali ham qadrlidir. Shunday qilib, yuqorida G'arb va Sharq xalqlari adabiyotida tilga olingan didaktik adabiy modellar qadim zamonlardan beri o'z ijodida she'riyat, nasr va drama kabi bir qancha shakllarda qo'llanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Aristotel. *Poetika, Axloqi kabir* / tarjimon M. Mahmud. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. – 194 b
2. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati / mas'ul muharrir: N. Karimov. – Toshkent: Akadernashr, 2014. – 400 b.
3. Adabiyotshunoslik va janrlar tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar. – Toshkent: Fan, 2008. – 139-b.
4. Axmetov, S., Yesenov, J., Jarimbetov, K. *Didaktik adabiyot va uning xususiyatlari*. Toshkent: "Fan", 2005. – 45-57-sah.
5. Belinsky V. G. Разделение поэзии на роды и виды // *Belinsky V. G. Sobranie sochineniy = Belinskiy V. G. Collected Works*. – Moskva: Nauka, 2003. – T. 3. – S. 210–245.
6. Belinskiy V. G. *Adabiyot va tanqid masalalari* / Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2005. – 312 b.
7. Bertels, E. *Nizomiy ham Fizuliy* // Sharqshunoslik jurnali. – Moskva: Nauka, 2005. – 112–125-b
8. Homidiy X., Abdullayeva Sh., Ibrohimov S. *Didaktik she'riyat va o'quvchi pedagogikasi*. – Toshkent: Akadernashr, 2010. – 54-b.
9. Folklor va didaktik adabiyot bo'yicha ilmiy tadqiqotlar. – Toshkent: Fan, 2007. – 674–675-b.
10. Navoiyning asarlari / ilmiy tahrir: Sh. Yo'ldoshev. – Toshkent: Akadernashr, 2012. – 3–4-b.
11. Pouchenie Vladimir Monomax. – Moskva: Nauka, 2002. – 114-b.